

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/24, p. 215-240

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12277>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Yrd. Doç. Dr. Savaş ERDOĞAN –
Yrd. Doç. Dr. Mustafa GERÇEKER

This article was checked by iThenticate.

GÖÇMEN GÖNDERİLERİ VE REEL EFEKTİF DÖVİZ KURU İLİŞKİSİ: GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE HOLLANDA HASTALIĞI ETKİSİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ANALİZ

Gülbahar ÜÇLER - Şerife ÖZŞAHİN***

ÖZET

Çalışmak amacıyla gittiği ülkede bir yıldan daha fazla süreyle kalan göçmenlerin ailelerine gönderdikleri para olarak tanımlanan göçmen havaleleri, özellikle gelişmekte olan ülkelerin önemli sermaye kaynaklarından biridir. Literatürde göçmen gönderilerinin giriş yaptığı ülkede yoksulluğu azaltarak refah seviyesini yükselteceği, büyüme performansını iyileştireceği, üretim hacmindeki dalgalanmaları gidereceği, dış finansman kaynaklarına duyulan ihtiyacı azaltacağı ve daha yüksek yatırım potansiyeli yaratacağı yönünde pek çok kazanımından bahsedilmektedir. Ancak göçmen gönderilerinin reel döviz kurunda değerlenmeye yol açarak ülkenin dış ticarete rekabetçi üstünlüğünü zedelediği ve üretim faktörlerini ticarete konu olan sektörlerden konu olmayan sektörler doğru harekete geçirebileceğine yönelik olumsuz etkilerine de dikkat çekilmektedir. Göçmen gönderilerinin reel döviz kurunun değerlenmesiyle ortaya çıkardığı bu durum Hollanda hastalığı olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmanın amacı en fazla göçmen gönderisi alan sekiz gelişmekte olan ülkede Hollanda hastalığının varlığını araştırmaktır. Bu doğrultuda 1982-2015 dönemi verileri kullanılarak ikinci nesil nesil veri yöntemleri ile ekonometrik analiz yapılmıştır. AMG tahmincisi kullanılarak elde edilen sonuçlara göre göçmen gönderilerinin Çin ve Nijerya'da reel döviz kurunun değerlenmesine yol açtığı ancak göçmen gönderileri ticarete konu olan sektörler kanalize edildiği için Hollanda hastalığı etkisi yaratmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Göçmen Gönderileri, Reel Efektif Döviz Kuru, Hollanda Hastalığı, Panel Veri Analizi, AMG Tahmincisi.

JEL Kodları: F24, F31, F41, C33.

* Yrd.Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, İktisat Bölümü, El-mek: gulbahar.ucler@ahievran.edu.tr

** Yrd.Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, İktisat Bölümü, El-mek:sozsahin@konya.edu.tr

**THE NEXUS BETWEEN REMITTANCES AND THE REAL
EFFECTIVE EXCHANGE RATE: AN EMPIRICAL ANALYSIS ON
DUTCH DISEASE EFFECT IN DEVELOPING COUNTRIES**

ABSTRACT

Remittances, which are defined as the capital transfer of migrants to their families in their home countries, are one of the important foreign capital sources particularly in the developing countries. In the literature, it is emphasized that remittances increase welfare in the receiving countries by decreasing poverty, lead to higher growth performance and eliminate the fluctuations in production, ease external financing constraints and create higher investment potential. However, it is also highlighted that remittances may harm the competitive advantage of the country in foreign trade by leading to appreciation in the real exchange rate and may shift the production factors from traded sectors to non-traded sectors. This situation caused by remittances through the appreciation of real exchange rate is called Dutch Disease effect. This study aims to examine the existence of Dutch Disease in eight developing countries which receive the highest amount of remittances. To this end, using the data for the 1982-2015 period and the second generation panel data methods, the econometric analysis was conducted. The results of the AMG estimator suggest that remittances lead to the appreciation of real exchange rate in China and Nigeria; however, this has not created Dutch Disease effect, because of the shifting of resources to traded sectors in these two countries.

STRUCTURED ABSTRACT

Remittances are defined in IMF Balance of Payments and International Investment Position Statistics Guide (BPM6) as the capital transfer of migrants to their families in their home countries. They include two main components, which are compensation for the workers and personal savings. According to the World Bank 2015 data, 441 billion \$ of the remittances which exceed 600 billion \$ worldwide are the transfers made to the developing countries. This amount corresponds to approximately 75% of remittances sent worldwide. While 75% of remittances flow to the developing countries, flowing amount to the countries with high income constitutes about 25% of the total amount. According to 2015 official data, the countries receiving the highest amount of remittances are India, China, the Philippines, Mexico, and France. However, when the remittances as a percent of GDP are considered, it can be said that Tajikistan, Kyrgyzstan, Nepal, and Moldavia exceed 20% of the GDP of these countries. The most distinctive characteristic of remittances compared to other financial resources is that they resist economic and financial crisis better and even in the periods of global crisis, they do not experience severe fluctuations. Remittances have started to be considered as a new financial source by many countries in economic growth and development as they are a stable foreign exchange source and a significant increase has been observed in their volume recently.

Turkish Studies

As the literature on remittances is examined, it is observed that these remittances accelerate economic growth and development, decrease inequalities in income distribution and offset the chronic deficits in the balance of payments. However, there are many studies in the literature proposing that these remittances may have a negative impact on the traded sectors in the long term. The literature on these negative effects particularly focuses on “Dutch Disease”. This concept was first used on December 26, 1977 to express the negative impact of the abundance of resources in the Netherlands upon the discovery of natural gas on the manufacturing sector. This effect, which is also called Extremely Hot Money Syndrome, basically defines the appreciation of national currency due to excessive foreign exchange flow. The inflow of foreign exchange increases the household income that could be spent and triggers the demand for nontradable goods (construction, health, education, and service sector) (spending effect). This increase in demand may cause a shift in the existing production factors in the economy from traded sectors (agriculture, manufacturing) to nontraded sectors, which leads to a decrease in production in the long term. Shifting the resources of the country to non-tradable sectors causes de-industrialization in tradable sectors. This cycle continues with the increase in prices in the national economy and as a result, profit margin and production gradually decrease in tradable sectors. On the other hand, due to the abundance in foreign exchange, national currency experiences excessive appreciation, which reduces both the cost of import and the competitive power of the country abroad.

The study aims to examine the existence of Dutch Disease effect in the first eight developing countries among the top-ten remittances receiving countries according to the World Bank Migration and Remittance (2016) report in 2014. To this end, an empirical analysis was conducted with the data of eight countries involving Bangladesh, China, India, the Philippines, Mexico, Egypt, Nigeria, and Pakistan for the period between 1982 and 2015. Two different models, spending effect equation and resource movement regression, were used to test the validity of the Dutch Disease effect. These two models were estimated with second generation panel data methods. The findings of the AMG estimator developed by Eberhardt and Bond (2009) and Eberhardt and Teal (2010) for spending regression indicate that there is a positive relationship between remittances and real effective exchange rate in China and Nigeria, remittances lead to the appreciation of real exchange rates. Since spending regression yielded results showing the existence of Dutch Disease in China and Nigeria, resource movement regression was estimated. Long-term coefficients of this regression suggest that remittances do not cause Dutch Disease effect because of the shifting of resources to traded sectors in these two countries.

Keywords: Remittances, Real Effective Exchange Rate, Dutch Disease, Panel Data Analysis, AMG Parameter.

JEL Codes: F24, F31, F41, C33.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/24

Giriş

Çalışmak amacıyla gittiği yabancı ülkede bir yıldan daha fazla süreyle kalan göçmenlerin ailelerine gönderdikleri para olarak tanımlanan göçmen havaleleri (remittances), gelişmekte olan ülkeler için önemli sermaye kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. IMF Ödemeler Dengesi ve Uluslararası Yatırım Pozisyonu Kılavuzu'nda (BPM6) “*çalışanlara tazminat*” ve *kişisel tasarruflar*” olmak üzere iki ana bileşenden oluşan göçmen havalelerinin toplam değeri, son dönemlerde ciddi boyutlara ulaşmıştır. Dünya Bankası 2015 yılı verilerine göre, dünya genelinde 600 milyar doları aşan göçmen gönderilerinin 441 milyar doları gelişmekte olan ülkelere göçmenlerin ailelerine gönderdikleri miktardır. Bu tutar toplam göçmen gönderilerinin yaklaşık %75'ine karşılık gelmektedir. Göçmen gönderilerinin yaklaşık %75'i gelişmekte olan ülkelere doğru akarken yüksek gelirli ülkelere giden göçmen havalesi miktarı, toplam havalelerin yaklaşık %25'idir.¹ 2014 yılı verilerine göre, Hindistan 72,2 milyar \$, Çin 63,9 milyar \$, Filipinler 29,7 milyar \$, Meksika 25,7 milyar \$, Fransa 24,6 milyar \$, Nijerya 20,8 milyar \$, Mısır 20,4 milyar \$ ve Pakistan 20,1 milyar \$ göçmen havalesi almıştır.² 2015 yılında resmi olarak en fazla göçmen gönderisi alan ülkeler Hindistan, Çin, Filipinler, Meksika ve Fransa'dır.

Bu nakit girişi aynı zamanda gelişmekte olan 25 ülkenin toplam milli gelirinin %10'undan daha fazlasına eşittir. Hindistan, Çin ve Meksika gibi ülkeler yüksek oranda göçmen gönderisi almalarına rağmen bu gönderilerin GSYİH içindeki payı dikkate alındığında Tacikistan, Kırgızistan, Nepal ve Moldova gibi daha küçük ve yoksul ülkeler, ilk sıralara yerleşmektedirler. Tacikistan'ın 2014 yılında aldığı toplam göçmen havalesi GSYİH'sının yaklaşık %42'sine eşittir. Kırgızistan'da ise aynı yıl göçmen havaleleri ülkenin GSYH'nın %30'una karşılık gelmektedir.³ Bu oranlar, göçmen havalelerinin bu ülkeler için ne kadar önemli olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Düşük ve orta gelir grubunda yer alan ülkeler için göçmen havaleleri, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından (FDI) sonra ikinci döviz kaynağı konumundadır. Gelişmekte olan ülkelere yapılan göçmen havalelerinin hacmi incelendiğinde, 2014 yılı rakamlarına göre resmi kalkınma yardımlarından (Official Development Assistance) yaklaşık üç kat daha fazla olduğu görülmektedir. Öte yandan göçmen gönderilerini diğer finansal kaynaklardan ayıran en önemli özelliği ekonomik ve finansal krizlere karşı daha dirençli olması ve küresel kriz dönemlerinde dahi istikrarlı yapısını sürdürmesidir. Göçmen gönderilerinin çoğunlukla altüstistik nedenlerle yapıyor olmasından dolayı sahip olduğu bu istikrarlı yapısı, göçmen gönderilerini özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemli döviz kaynaklarından biri yapmaktadır.

Göçmen gönderileri ile ilgili literatür incelendiğinde gönderilerin ekonomi üzerine yarattığı etkiye dair görüş birliğinin olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Göçmen havalelerinin olumlu etkilerinden bahseden literatür, havalelerin gelir dağılımı eşitsizliğini azalttığına (Ahlburg, 1996; Rosser, 2008; Taylor ve Wyatt, 1996), özellikle gelişmekte olan ülkelere ekonomiyi canlandırarak büyüme oranlarını yükselttiğine (Acosta vd., 2009; Adams ve Page, 2005; Giuliano ve Ruiz-Arranz, 2005; Nsiah ve Fayissa, 2013) ve alıcı ülkede döviz kıtlığını azaltarak kronik ödemeler dengesi açıklarını dengelediğine (Bouhga-Hagbe, 2004) vurgu yapmaktadır. Diğer yandan literatürde göçmen havalelerinin alıcı ülke ekonomileri için uzun vadede negatif etkileri olacağını savunan çalışma sayısı da azımsanmayacak boyutlardadır. Göçmen havalelerinin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkilerine değinen literatürün üzerinde en çok durduğu argüman ise “*Hollanda Hastalığı*”dır. İlk olarak 26 Kasım 1977 tarihinde “The Economist” dergisi tarafından kullanılan bu terim, 1960'lı yıllarda Hollanda'da doğal gazın keşfi ile ortaya çıkan kaynak bolluğunun imalat

¹ World Bank, Migration and Remittances Factbook 2016.

² World Bank, Migration and Remittances Unit, DECMR.

³ World Bank, Migration and Remittances Factbook 2016.

sektörü üzerinde oluşturduğu olumsuz etkileri ifade etmektedir. Hollanda Hastalığı temelde doğal kaynak keşfi ile bağlantılı olsa da doğal kaynak fiyatlarında, dış yardım hacminde veya doğrudan yabancı yatırımlarda keskin bir artışın veya büyük miktarda döviz girişinin de bu hastalığa neden olabileceği belirtilmektedir. *Aşırı Sıcak Para Sendromu* olarak da adlandırılan bu hastalığın temel nedeni, alıcı ülke ekonomisinde yaşanan döviz bolluğundan dolayı ulusal paranın aşırı değerli hale gelmesidir. Ülkeye giren döviz miktarındaki artış, hane halkının harcanabilir gelirini artıracak ve ticarete konu olmayan mallara (inşaat, sağlık, eğitim ve hizmetler sektörü) yönelik talebi tetikleyecektir (harcama etkisi). Bu talep artışı, ülke ekonomisinde mevcut üretim faktörlerinin ticarete konu olan sektörlerden (tarım, imalat) ticarete konu olmayan sektörlerle kaymasına ve uzun dönemde toplam çıktı hacminin azalmasına neden olacaktır. Ülkedeki mevcut kaynakların ticarete konu olmayan sektörlerle yönlendirilmesi sonucu diğer sektörlerde de-endüstrilizasyon etkisi ortaya çıkmaktadır. Bu sarmal ulusal ekonomide ücretlerin yükselmesi ile devam etmekte ve ticarete konu olan sektörlerde kâr marjının giderek azalması ve üretim düşüşü ile sonuçlanmaktadır. Diğer yandan yaşanan döviz bolluğu nedeniyle ulusal paranın aşırı değerlendirilmesi ile ithalatın maliyetinde azalma ve ülkenin yurt dışında rekabet gücünü yitirmesi, tüm sektörlerde ithalatın artmasına ve yerli üreticinin bu durumdan zarar görmesine neden olacaktır.

Bu çalışmanın amacı en çok göçmen havalesi alan ilk on ülke içindeki sekiz gelişmekte olan ülkede Hollanda Hastalığı'nın varlığını test etmektir. Bu doğrultuda giriş bölümünün ardından birinci bölümde Hollanda Hastalığı'nın ortaya çıkmasında göçmen havalelerinin rolü, teorik tartışmalar çerçevesinde incelenecektir. Konuyla ilgili literatürün derlendiği ikinci bölümü takiben üçüncü bölümde veri seti ve ekonometrik model açıklanacaktır. Ampirik metodolojinin tanıtıldığı ve elde edilen bulguların yorumlandığı dördüncü bölümün ardından sonuç bölümü ile çalışma tamamlanmaktadır.

1. Hollanda Hastalığında Göçmen Havalelerinin Rolü

Hollanda Hastalığı temelde iki mekanizma yoluyla ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki *harcama etkisi* iken diğeri *kaynak dağılımı etkisidir*. Harcanabilir geliri yükselen hane halkının ticarete konu olmayan sektör mal ve hizmetlerine yönelik talebi artacağı için bu sektörde işgücü talebi ve ücretler yükseliş gösterecektir. Bu durumda, artan talebi karşılayabilmek için mevcut üretim faktörleri ticarete konu olmayan sektörlerle doğru hareket edecektir. Bu süreçte kaynak dağılımı etkisinden bahsedilir. Harcama etkisi ise kaynak girişinin harcanabilir geliri artırması ve tüketim harcamalarına olan talebin yükselmesi yoluyla gerçekleşir. Talebi artan sektör, mevcut talebi karşılayabilmek için diğer sektörde üretiminin düşmesi pahasına daha fazla işgücü ve kaynağı bu sektörde kullanacaktır. Gerek harcama etkisi gerekse de kaynak dağılımı etkisi ticarete konu olmayan sektörde daha fazla işgücü ve daha fazla çıktıya yol açarken, ticarete konu olan sektörde daha az işgücü kullanımı ve üretim hacminin daralmasına neden olacaktır (Eromenko, 2016: 3).

Hollanda hastalığı; reel döviz kurunun değerlendirilmesi, ticarete konu olan sektörlerde çıktı ve işgücü miktarı düşüş gösterirken ticarete konu olmayan sektörlerin yüksek büyüme hızı yakalaması ve bu sektörlerde ücret düzeyinin artması şeklinde sıralanacak belirtiler ile ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde göçmen gönderilerinin reel döviz kuru ile ticarete konu olan ve olmayan sektör çıktıları üzerine etkisi, hem teorik olarak hem de ülkelere ait verilerin zaman içindeki seyri dikkate alınarak incelenecektir.

Göçmen havaleleri potansiyel olarak reel döviz kurunu üç farklı kanalla etkileyebilir. Bu kanallardan birincisi, göçmen gönderilerinin ülkenin net dış varlık pozisyonunu yükseltmek suretiyle dış dengeyi etkilemesidir. Frenkel ve Mussa (1985), Alberola ve Lopez (2001) ve Alberola vd. (1999) cari hesap dengesizliğinin sürdürülebilir bir uluslararası sermaye akışıyla telafi edildiği durumda ekonominin dış dengeye ulaşabileceğini söylemektedirler. O halde, sürdürülebilir sermaye

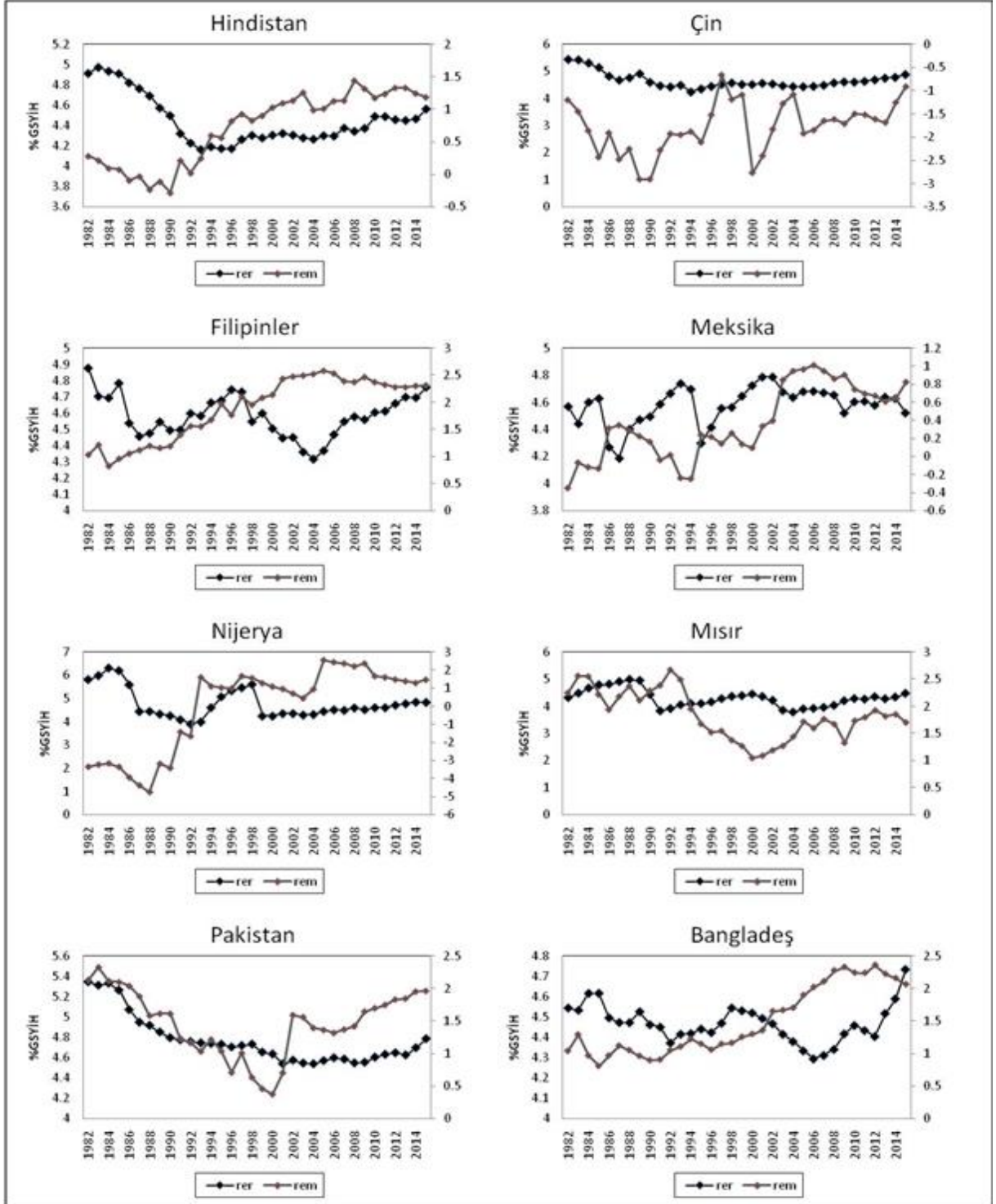
akımlarının oranı, hem dış varlıkların hem de borç stokunun bir fonksiyonu olacak ve böylece net yabancı varlık pozisyonundaki deęiŐiklikler alıcı ülkenin denge döviz kurunda deęiŐikliğe neden olacaktır. Göçmen havaleleri, diğer uluslararası sermaye türlerinden farklı olarak herhangi bir yükümlülüğe bağlı olmayan döviz transferleri olduğu için, uluslararası para birimleri karşısında ülkenin net finansal pozisyonu üzerinde doğrudan etki yaratacaktır (Lopez vd., 2008: 222) Bu bağlamda, göçmen gönderilerinin net dış varlık stoku üzerindeki etkisi krediler veya doğrudan yabancı yatırımlar gibi sermaye akımlarının yarattığı etkiden farklılık gösterecektir.

İkinci olarak, göçmen havaleleri ekonominin i dengesi üzerinde de etki yaratabilecektir. Eğer göçmen havaleleri hizmet talebini artırırsa ticarete açık olmayan sektörlerde enflasyon daha yüksek olma eğilimi gösterecek ve reel döviz kurunun yükselmesine neden olacaktır (Balassa-Samuelson etkisi). Ülkenin ticarete konu olmayan sektörlerinde emek verimliliğinin farklı olmasından kaynaklanan göreceli fiyat farkları, uzun dönemde reel döviz kurunda deęiŐime neden olacaktır. Dahası söz konusu sermaye akıŐının hane halkı tarafından yatırım yerine tüketim amaçlı kullanılması halinde reel döviz kuru üzerinde daha belirgin etkiden bahsedilebilecektir.

Göçmen gönderilerinin reel döviz kurunu etkileyebileceği üçüncü kanal ise ekonomik büyüme aracılığıyla gerçekleŐmektedir. Ekonomik büyüme hızında artış, net dış varlık stokunun GSYİH içindeki payını düŐürecek ve neticede reel döviz kuru azalıŐ gösterecektir. Ülkenin net dış varlık pozisyonu, dünyanın geri kalanına göre olumsuz ise büyüme oranlarındaki artış, borçların GSYİH'ya oranını düŐürecek ve dolayısıyla reel döviz kuru değer kazanacaktır. Öte yandan hızlı bir ekonomik büyüme iç talebin artmasına neden olacak ve yukarıda açıklanan mekanizma iŐleyecektir (Balassa-Samuelson etkisi) (Lopez vd., 2008: 223).

Teorik yaklaŐımların yanı sıra değişkenlerin zaman içindeki performansı değerlendirilerek reel döviz kuru ve göçmen gönderileri arasındaki ilişkiyi daha net bir Şekilde ortaya koymak mümkündür. Bu amaçla analize dahil edilen sekiz gelişmekte olan ülkeye ait reel döviz kuru ve göçmen gönderilerine ait veriler kullanılarak Şekil 1 oluşturulmuştur. Şekil 1 incelendiğinde panelde yer alan ülkelerin genelinde göçmen gönderileri ve reel döviz kuru arasında pozitif bir korelasyon olduğu açık bir Şekilde görülmektedir.

Şekil 1: Reel Döviz Kuru ve Göçmen Gönderilerinin Zaman İçindeki Seyri

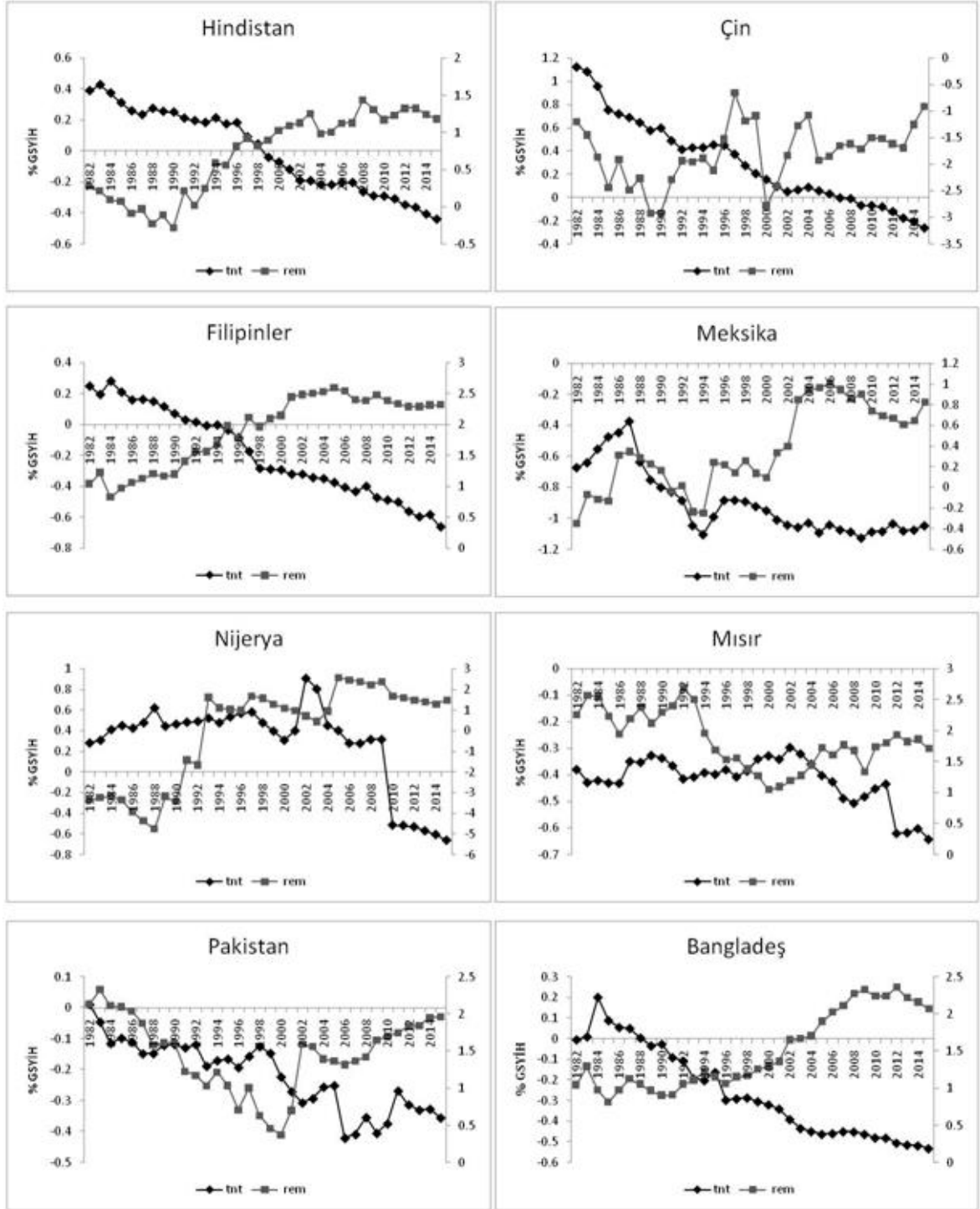

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur. RER reel efektif döviz kurunu, REM ise göçmen gönderilerinin GSYİH içindeki payını temsil etmektedir.

Hollanda Hastalığının diğer bir önemli belirtisi imalat ve tarım gibi ticarete konu olan sektörlerin çıktı düzeyi üzerinde yarattığı etkidir. Ekonomiye yüksek miktarda döviz girişi, ulusal paranın değerini artırmaktadır. Ulusal paranın değer kazanması, ülkenin dış ticarete rekabet gücünü, ihracat hacmini ve ihracatçının kazancını düşürürken, bu durumda ithalat miktarı artış gösterir. Öte yandan iç talepteki artış nedeniyle üretim faktörleri imalat ve tarım gibi ticarete konu olan sektörleri terk ederek daha karlı olan inşaat, eğitim, sağlık gibi ticarete konu olmayan mal ve hizmet sektörüne yönelir. Böylece imalat sektörü hem uluslararası rekabet gücünü hem de mevcut üretim kaynaklarını kaybetmiş olur. Bu sarmalın sonunda ülke üretim gücünü tamamen yitirerek bir tüketim toplumu haline gelir. Bu noktada ulusal paranın değer kazanma sürecinde olumsuz etkilenecek sektörleri destekleyen politikaların hayata geçirilmesi büyük önem taşımaktadır. Yüksek sermaye girişinden elde edilen gelirin rekabet gücünü kaybeden sektörleri desteklemek amacıyla kullanılması halinde ülkenin uzun dönemde Hollanda Hastalığına yakalanma ihtimali ortadan kaldırılmış olacaktır.

Şekil 2’de analize dahil edilen sekiz gelişmekte olan ülkeye ait ticarete konu olan ve olmayan sektörlerin toplam çıktı miktarları arasındaki oran (*TNT*) ile göçmen havalelerinin seyri (*REM*) görülmektedir. Őekiller incelendiğinde özellikle Hindistan, Çin, Filipinler, Meksika ve Bangladeş’te göçmen gönderilerinin miktarı arttıkça üretim faktörlerinin ticarete konu olmayan sektörlerle doğru yöneldiği oldukça net bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla Şekil 2’ye göre bu ülkelerde Hollanda hastalığının belirtilerinden bahsetmek mümkündür. Ancak iki değişkenin zaman içindeki seyrine bakılarak bu ülkelerde göçmen gönderilerinin Hollanda hastalığına yol açtığına yönelik kesin bir karara ulaŐmanın yanıltıcı olabileceği hatırdta tutulmalıdır. Bu nedenle çalışma kapsamında yalnızca göçmen gönderileri, reel döviz kuru, ticarete konu olan ve olmayan sektörlerin çıktı miktarlarının seyri incelenmekle yetinilmemiş, tahmin edilecek regresyonlara reel döviz kurunun belirleyicisi olan açıklayıcı değişkenler ilave edilerek Hollanda hastalığının varlığı kapsamlı modeller ile araştırılmıştır.

Şekil 2: Göçmen Gönderileri ile Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörlerin Çıktıları Arasındaki Oranın Zaman İçindeki Seyri

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur. REM göçmen gönderilerinin GSYİH içindeki payını; TNT ise ticarete konu olan ve olmayan sektörlerin çıktı hacimleri arasındaki oranı ifade etmektedir.

Turkish Studies

2. Literatür Taraması

Göçmen gönderilerinin ekonomik büyüme üzerinde yol açtığı olumsuz etkiyi inceleyen literatürün temeli, kaynak bolluğunun uzun dönemde ekonomik büyüme performansını olumsuz etkilediğini belirten çalışmalara dayanmaktadır (Auty, 1999; Gelb, 1988; Gylfason vd., 1999; Karl, 1997; Sachs ve Warner, 1995, 1997). Bu çalışmaların büyük bir kısmı, kaynak bolluğunun uzun dönemde ticarete konu olan malların üretimini azaltarak ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyeceğini ifade etmektedir. Van Wijnbergen'in (1984) iki dönemli modelinde, ikinci dönemde ticarete konu olan sektör verimliliğinin kaynak bolluğunun yaşandığı ilk dönemdeki üretime bağlı olduğu savunulmaktadır. Kaynak zenginliğinin optimal bir şekilde nasıl yönetileceği konusunda herhangi bir öneri olmamasına rağmen kaynakların verimli alanlara yönlendirilmemesi durumunda ikinci dönemde ekonomik büyümenin azalacağı ifade edilmektedir. Amuedo-Dorantes ve Pozo (2004), 1979-1998 döneminde 13 Latin Amerika ve Karayip ülkesinde göçmen havalelerinin reel döviz kuru üzerine etkisini incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda analize dahil edilen ülkelerde göçmen havalelerinde iki kat artışın reel döviz kurunu yaklaşık %22 oranında değerlendireceği yönünde bulgular elde edilmiştir. Benzer şekilde Fuentes ve Herrera (2007), Lopez vd. (2008), Vargas-Silva (2009), El Salvador, Guatemala, Meksika ve Latin Amerika'da göçmen havalesi girişlerinin döviz kurunu pozitif yönde etkilediği ve ticarete konu olmayan sektörden ticarete konu olan sektöre doğru bir kaynak hareketi yarattığı sonucuna ulaşmışlardır. Cape Verde (Yeşilburun adaları) için göçmen gönderilerinin reel döviz kuru üzerine etkisini inceledikleri çalışmalarında Bourdet ve Falck (2006), Hollanda hastalığının belirtilerine yönelik bulgular elde etmişlerdir. Ancak ülkede resmi yardımların büyüme odaklı yatırım alanlarına yönlendirilmesi ve ihracat odaklı bir iç politika izlenmesi sonucu göçmen havalelerinin reel döviz kuru üzerindeki olumsuz etkilerinin sınırlı düzeyde kaldığı vurgulanmaktadır. Hyder ve Mahboob (2005), Pakistan için 1978-2005 dönemi, Saasi-Sedik ve Petri (2006) ise Ürdün için 1964-2005 dönemi üzerine yaptıkları çalışmalarında benzer sonuçlar elde etmişlerdir.

Acosta vd. (2009) gelişmekte olan altı ülkede Hollanda Hastalığı'nın geçerliliğini inceledikleri çalışmalarında, göçmen havalelerinin işgücü arzını azalttığı ve ticarete konu olmayan mal talebini artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Yazarlar, yüksek talep nedeniyle ticarete konu olmayan sektör mal ve hizmet fiyat artışının mevcut üretim kaynaklarının yeniden tahsisine neden olduğunu ve inceledikleri ülkelerde göçmen havalelerinin Hollanda Hastalığı etkisi yarattığını savunmaktadırlar. Rabbi vd. (2013), Bangladeş için 1971-2011 döneminde göçmen havalelerinin makroekonomik etkilerini ve Hollanda hastalığının varlığını incelemişlerdir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, ülkeye giren göçmen havaleleri uzun dönemde Bangladeş'in dış ticarete rekabet gücünü düşürmekte ve ekonomik çıktı üzerinde olumsuz etkiler oluşturarak Hollanda Hastalığına neden olmaktadır. Benzer şekilde Owusu-Sekyere vd. (2014), 34 Sahra Altı Afrika ülkesinin 1980-2008 dönemine ait verilerini kullanarak göçmen gönderilerinin reel döviz kuru üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Yapılan analiz sonucunda ülkelerin geneli için Hollanda hastalığı teorisi ile uyumlu bulgular elde edilmiştir. Göçmen havalelerinin alıcı ekonomilerde döviz kurunu etkilediğini ifade eden yazarlar, para politikası ile kur üzerinde oluşan etkinin hafifletilebildiğini savunmaktadırlar.

Lartey vd. (2012) GMM yöntemi ile 1990-2003 dönemi verilerini kullanarak 109 gelişmekte olan ülkede göçmen havalelerinin Hollanda hastalığına neden olduğu yönünde bulgular elde etmişlerdir. Hassan ve Holmes (2013), yüksek göçmen geliri elde eden 24 az gelişmiş ülkede göçmen havalelerinin kısa dönemde reel döviz kuruna neden olduğunu, uzun dönemde ise Hollanda hastalığının belirtilerine yönelik bir bulgunun bulunmadığını ifade etmişlerdir.

Eromenko (2016), göçmen gönderilerinin GSYİH'ya oranının en yüksek değer aldığı Kırgızistan ve Tacikistan'da Hollanda hastalığının belirtilerini, 1992-2013 dönemi verileri ile araştırmıştır. Kırgızistan ve Tacikistan'da sanayi sektörünün dışlandığını, hizmet sektörünün

GSYİH'daki payının ve sektördeki ücretlerin arttığını belirterek bu ülkelerde Hollanda hastalığının var olduğunu ifade etmiştir. Çalışmadan elde edilen diğer bir sonuç ise göçmen havalelerinin reel döviz kurunu artırmadığı yönündedir. Ülkede reel döviz kurunun artmasının temel nedeni göçmen gönderileri değil, yükselen petrol fiyatları olarak gösterilmektedir. Roy ve Dixon (2016), Bangladeş, Hindistan, Pakistan ve Sri Lanka için göçmen gönderilerinin Hollanda hastalığına neden olup olmadığını inceledikleri çalışmalarında, göçmen havalelerinin reel kur üzerinde pozitif yönde etkisi olduğunu savunmaktadırlar. Ito (2017) Moldova için ihracat, reel döviz kuru ve göçmen gönderileri arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, göçmen gönderilerinin reel döviz kurunun değerlendirilmesine ve ihracatın gerilemesine yol açtığını ancak bu etkinin çok küçük olduğunu ifade etmektedir. Çalışmadan elde edilen diğer bir bulgu ise göçmen havalelerinin ilk üç çeyrekte reel döviz kuru artışına neden olmadığına yöneliktir.

Bu görüşlerin yanısıra göçmen gönderilerinin reel döviz kuru üzerinde etkisinin olmadığını ya da bu etkinin göz ardı edilebilecek kadar düşük düzeyde olduğunu belirten çalışmalar da mevcuttur. Brajas vd. (2010), göçmen gönderilerinin denge reel döviz kuru üzerindeki etkilerini çok geniş bir ülke grubu için incelemiştir. Edinilen bulgular, göçmen gönderilerin denge reel döviz kuru üzerine etkisinin yönü ve ağırlığı her bir ülke için farklılık arz etse de panelin geneli için oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Rajan ve Subramanian (2005), gelişmekte olan ülkelere göçmen gönderilerinin reel döviz kurunun aşırı değerlendirilmesine yol açmadığını ifade etmişlerdir. Bakardzhieva vd. (2010) Latin Amerika, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden oluşan 57 gelişmekte olan ülkenin 1980-2007 dönemini inceledikleri çalışmalarında Hollanda hastalığını destekleyen bir bulguya ulaşamamışlardır.

Nikas ve Blouchoutzi (2014), Arnavutluk ve Moldova'da göçmen gönderilerinin Hollanda Hastalığına neden olup olmadığını inceledikleri çalışmalarında her iki ülke için farklı sonuçlar elde etmişlerdir. Çalışmanın ampirik bulgularına göre Arnavutluk, Hollanda Hastalığının tüm belirtilerini gösterirken, Moldova'da göçmen gönderileri reel döviz kurunu negatif yönde etkilemektedir. Benzer şekilde Ratha (2013), en çok göçmen gönderisi alan ülkelere Çin, Hindistan, Meksika, Filipinler ve Lesotho'da son otuz yıllık süreçte göçmen havalelerinin reel döviz kuru üzerine etkilerini incelemiş ve her ülke için farklı sonuçlar elde etmiştir. Örneğin Filipinlerde kısa dönemde Hollanda hastalığının varlığına yönelik bulgulara ulaşırken Çin ve Lesotho'da bu hastalığın belirtileri uzun dönemde ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Hindistan ve Meksika'da ise Hollanda hastalığına dair bulgular yoktur. Taguchi ve Lama (2016), Bangladeş ve Nepal üzerine yaptıkları çalışmada, Nepal'de göçmen havalelerinin Hollanda hastalığına yol açtığına ilişkin bulgular elde ederken, Bangladeş için göçmen gönderilerinin sektörler arası kaynak transferine yol açtığına dair bir bilgiye rastlamamışlardır. Ulaşılan bu tezat sonuçların nedeni olarak ise ülkeler arası talep yapısının ve uygulanan politikadaki farklılığın etkili olduğu belirtilmiştir.

3. Veri Seti ve Ekonometrik Model

Bu çalışma, Dünya Bankası Migration ve Remittance (2016) raporuna göre 2014 yılında en yüksek göçmen gönderisi alan ilk 10 ülke sıralamasındaki 8 gelişmekte olan ülkede Hollanda hastalığının varlığını araştırmaktadır. Panel Bangladeş, Çin, Hindistan, Filipinler, Meksika, Mısır, Nijerya, Pakistan'ın kesintisiz verisine ulaşılan 1982-2015 dönemini kapsamaktadır. Çalışmada kullanılan tüm değişkenlerin logaritmik dönüşümü yapılmış ve Stata 14, Gauss 10, Eviews 9 yazılımları yardımıyla ekonometrik analiz gerçekleştirilmiştir.

Teorik kısımda da belirtildiği üzere göçmen gönderisi girişleri nedeniyle değer kazanan reel döviz kuru, biri harcama diğeri kaynakların yeniden tahsisi olmak üzere iki sonuç doğurmaktadır. Bu doğrultuda çalışma kapsamında en fazla göçmen gönderisi alan 8 gelişmekte olan ülkede Hollanda hastalığının geçerliliğini test etmek üzere harcama denklemi (Eşitlik 1) ve kaynakların

yeniden dağılımı denklemi (Eşitlik 2) olmak üzere iki farklı model tahmin edilecektir. İlk modelde göçmen gönderisi girişleri ve reel efektif döviz kuru arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılırken ikinci modelde toplam üretimin ticarete konu olan ve olmayan sektörler arasında dağılımı gözlenmiştir.

Acosta vd. (2009), Amuedo-Dorantes ve Pozo (2004), Bourdet ve Falck (2006), Chowdhury ve Rabbi (2014), Lartey vd. (2012), Lopez vd. (2008), Martins (2013), Uddin ve Murshed (2017) çalışmalarından hareketle tahmin edilecek uzun dönem eşitlikleri aşağıda yer almaktadır.

$$RER_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 REM_{i,t} + \beta_2 GDPPC_{i,t} + \beta_3 FDI_{i,t} + \beta_4 GOV_{i,t} + \beta_5 TOT_{i,t} + \beta_6 M2_{i,t} + e_{i,t} \quad (1)$$

$$TNT_{i,t} = \alpha_0 + \alpha_1 REM_{i,t} + \alpha_2 GDPPC_{i,t} + \alpha_3 FDI_{i,t} + \alpha_4 GOV_{i,t} + \alpha_5 TOT_{i,t} + \alpha_6 M2_{i,t} + e_{i,t} \quad (2)$$

Eşitliklerde i yatay kesit birimi, t zaman, e ise hata terimi olmak üzere RER reel efektif döviz kurunu temsil etmektedir. Tahmin edilecek her iki modelde yer alan REM göçmen gönderilerinin GSYİH içindeki yüzdelik payını, $GDPPC$ 2010 yılı fiyatlarıyla dolar cinsinden kişi başı GSYİH değerini; FDI net doğrudan yabancı yatırım girişlerinin GSYİH'ya oranını, GOV kamu nihai tüketim harcamalarını, $M2$ ise para ve para benzerlerinin GSYİH içindeki payını göstermektedir. Bu değişkenlerin yanı sıra TOT ihracat birim endeksinin ithalat birim endeksine oranlanması ile elde edilen ticaret haddi değişkenini, Eşitlik 2'nin bağımlı değişkeni TNT ise ticarete konu olan ve olmayan sektörlerin çıktı hacimleri arasındaki oranı ifade etmektedir. Ampirik analizde kullanılan değişkenlere ilişkin açıklamalar, kısaltmalar ve veri kaynakları Tablo 1'de raporlanmıştır.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Tanımlamalar, Kısaltmalar ve Veri Kaynakları

Değişken	Değişkenin Tanımı	Veri Kaynağı
RER	Reel efektif döviz kuru endeksi	Bruegel Database
REM	Göçmen gönderisi girişinin GSYİH içindeki payı	World Bank, WDI
$GDPPC$	Kişi Başı GSYİH (2010 yılı sabit fiyatlarıyla)	World Bank, WDI
FDI	Net doğrudan yabancı sermaye yatırım girişlerinin GSYİH'ya oranı	World Bank, WDI.
GOV	Kamu nihai tüketim harcamalarının GSYİH'ya oranı	World Bank, WDI.
TOT	Ticaret hadleri (İhracat birim endeksi/ithalat birim endeksi)	World Bank, WDI
$M2$	Para ve para benzerlerinin GSYİH içindeki payı	World Bank, WDI
TNT	Ticarete konu olan ve olmayan sektörlerin çıktı hacimleri arasındaki oran: Tarım ve imalat sanayi sektörlerindeki toplam katma değer in hizmet sektörü toplam katma değerine oranı (GSYİH içindeki pay)	World Bank, WDI

Reel efektif döviz kuru, IMF International Financial Statistics veri setinde iki ülke para birimi arasındaki değişim oranını temsil eden nominal döviz kurunun ilgili ülkelerdeki yurtiçi fiyat düzeyi ile düzeltilmiş şekli olarak tanımlanmaktadır. Bu endeks, ülkeler arası fiyat farklılığını dikkate almasından dolayı ülkenin dış ticarete rekabet üstünlüğünü gösteren önemli bir parametre olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada reel efektif döviz kuruna ilişkin endeks değerleri, Darvas (2012) Bruegel veri tabanından derlenmiştir. Reel efektif döviz kurundaki yükselişler ulusal paranın yabancı ülke para birimi karşısında değer kazanması (currency appreciation) ve dış ticarete rekabet gücünün

azalması; reel efektif döviz kurundaki düşüşler ise ulusal paranın değer kaybına uğraması (currency depreciation) ve dış ticarete rekabet gücünün artması şeklinde yorumlanmaktadır.

Göçmen gönderilerinin reel döviz kuru üzerinde yaratacağı etki, gönderilerin kullanım alanlarına göre farklılaşacağı için reel döviz kuru ve göçmen gönderileri arasındaki ilişkinin yönü hakkında kesin bir öngörüle bulunmak mümkün değildir. β_1 'in pozitif işarete sahip olması incelenen ülkede göçmen gönderilerinin reel döviz kurunda değerlendirilmeye yol açarak Hollanda hastalığı etkisi yarattığı anlamına gelecektir. Ancak göçmen gönderilerinin yurtiçi üretim kapasitesini artırmak için kullanılması halinde ise yurtiçi fiyatlar üzerinde aşağı yönlü bir baskı oluşacak ve bu durumda $\beta_1 < 0$ olacaktır.

Göçmen gönderilerinin reel döviz kurunda değerlendirilmeye yol açması Hollanda hastalığı yarattığına yönelik önemli bir gösterge olsa da teorik olarak harcama etkisi ve kaynakların yeniden tahsisi etkilerinin ayrıştırılması farklı bir regresyonun tahminini gerekli kılar. Göçmen gönderilerinin ülke içinde kaynakların yeniden tahsisi ve sektörel çıktı hacmi üzerinde yarattığı etkiyi tespit etmek üzere Lartey vd. (2012), Uddin ve Murshed (2017) izlenmiş ve ticarete konu olan ve olmayan sektörlerin toplam üretim miktarları kullanılarak *TNT* değişkeni oluşturulmuştur. Eşitlik 2'nin bağımlı değişkeni olan *TNT* elde edilirken tarım ve sanayi sektörlerinde yaratılan katma değer toplamının GSYİH'ya oranı, ticarete konu sektörlerin toplam çıktı hacmi olarak kullanılmıştır. Ticarete konu olmayan sektörel çıktı hacmi ise hizmet sektöründe yaratılan toplam katma değer GSYİH içindeki payıdır. Eşitlik 2'de *REM* değişkeninin alacağı negatif ve anlamlı bir katsayı ($\alpha_1 < 0$) göçmen gönderilerindeki artışın ülke içi kaynakları ticaret konu olmayan sektörlerle doğru hareket ettirdiğini ifade edecektir.

Reel döviz kurunun bir diğer önemli belirleyici parametrelerinden olan kişi başı çıktı hacmi, ülkeler arasında verimlilik farklılığını açıklamak üzere yaygın kullanılan değişkenlerden biridir. Literatürde Balassa-Samuelson etkisi olarak da isimlendirilen bu iki değişken arasındaki etkileşime göre ticarete konu olan sektörlerin sahip olduğu verimlilik farklılıkları, ticarete konu olmayan malların nisbi fiyatının yükselmesine ve sonuçta reel döviz kurunun değer kazanmasına yol açacaktır. Bu doğrultuda yüksek kişi başı gelire sahip ülkelerin ulusal parası değer kazanacağı için parametre tahmincilerinden elde edilen sonuçlara göre β_2 katsayısının pozitif değer alması beklenmektedir ($\beta_2 > 0$).

Doğrudan yabancı yatırımların reel döviz kuru üzerine etkisini ölçen β_3 katsayısının işareti ülkeye gelen yabancı yatırımın yapısına bağlı olarak değişiklik gösterecektir. Doğrudan yabancı yatırım, ev sahibi ülkede fiziki ve beşeri sermaye yatırıma, teknolojik ilerlemeye, teknik bilginin yayılımına ve daha yüksek verimliliğine yol açarak ülkenin daha rekabetçi bir yapıya ulaşmasına yardımcı oluyorsa bu durumda reel döviz kuru değer kazanacak ve $\beta_3 > 0$ olacaktır (Makhlouf ve Mughal, 2013: 79). Ancak kamu harcamalarının reel döviz kuru üzerinde yaratacağı etki hakkında kesin bir önermede bulunmak mümkün değildir. Kamu harcamalarının reel efektif döviz kuru üzerindeki etkisini ölçen β_4 katsayısının alacağı işaret, bu harcamaların sektörel bileşimine bağlı olarak farklılık gösterecektir. Kamu harcamalarının büyük oranda toplam çıktı hacmindeki düşüşü telafi etmek üzere ticarete konu olmayan sektörlerle yönelmesi, bu sektörlerde fiyatların yükselmesine ve reel döviz kurunun değer kazanmasına yol açacak ve böylesi bir durumda β_4 pozitif işaret alacaktır. Ancak kamu harcamalarının çoğunlukla ticarete konu mallara tahsis edilmesi durumunda ise reel değer kaybı gözlenecek ve $\beta_4 < 0$ olacaktır (Amuedo-Dorantes ve Pozo, 2004: 1410; Lartey vd., 2012: 386).

Bir ülkenin ticaret hadlerini temsil eden *TOT* değişkeni, ihracat ve ithalat değer endekslerinin oranlanması ile elde edilmektedir. İhraç ürünlerin fiyatlarında yükseliş veya ithal ürünlerin değerinde bir düşüş, ticaret haddinde iyileşme yaratacaktır. Ancak ticaret hadlerindeki

değişimin *RER* üzerinde yaratacağı etki, gelir ve ikame etkilerine göre farklılaşacaktır (Bourdet ve Falck, 2006: 275-276). Ticaret hadlerinde iyileşme daha yüksek yurtiçi gelir ve daha fazla harcama anlamına gelecektir. Ancak artan talep karşısında ticarete konu malların fiyatı değişmezken ticarete konu olmayan malların fiyatında yükseliş gözlenecek ve reel döviz kuru değerleneceği için $\beta_5 > 0$ olacaktır. Bu durumda pozitif gelir etkisinin varlığından bahsedilecektir. Ancak ticarete konu olmayan yurtiçi mallara kıyasla ithalatın ucuzlaması, ithal malların tüketimini artırarak ikame etkisini ortaya çıkaracak ve $\beta_5 < 0$ olacaktır (Chowdhury ve Rabbi, 2014: 461; Fayad, 2010: 16; Hassan ve Holmes, 2013: 4963-4964; Lartey vd., 2012: 385; Makhoulouf ve Mughal, 2013: 80). Kaynak dağılımı regresyonunda ticaret hadlerinin katsayısı α_5 pozitif değer alması ise ticaret hadlerindeki iyileşmenin üretimi ticarete konu sektörlerle doğru kaydıracağı şeklinde yorumlanacaktır. Aksi durumda $\alpha_5 < 0$ iken ticaret hadlerinde iyileşme neticesinde ikame etkisi baskın olacak ve üretim daha çok ticarete konu olmayan alanlarda yapılacaktır.

Para politikasının etkisini kontrol etmek üzere Eşitlik 1 ve 2’de yer alan *M2* değişkeninin harcama ve kaynak dağılımı regresyonlarında farklı işaret alacakları tahmin edilmektedir. Artan para arzının ticarete konu olmayan mallar üzerinde yarattığı yukarı yönlü fiyat baskısı, enflasyonist bir süreç oluşturacak ve para arzı artışı reel döviz kurunda değerlenmeye yol açacaktır (Lartey vd., 2012: 385). Bu nedenle harcama regresyonunda β_6 ’nın pozitif işaret alması beklenmektedir. Fakat enflasyonist bekleyişler sonucu ticarete konu olmayan malların fiyatındaki yükseliş, üretimin bu sektöre kaymasına yol açacağı için *TNT* oranı düşecek ve Eşitlik 2’de *M2* değişkeni negatif işaret alacaktır ($\alpha_6 < 0$).

4. Metodoloji ve Ampirik Bulgular

Küreselleşmenin finansal ve ekonomik açıdan daha entegre bir yapıyı beraberinde getirmesi, yatay kesit birimleri olan ülkeler, kurumlar ve ekonomik birlikler arasında güçlü bir bağımlılık ilişkisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda herhangi bir yatay kesit biriminde ortaya çıkacak bir şokun diğer birimleri de etkisi altına alabilmesi, birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (De Horos ve Sarafidis, 2006: 482). Bu gelişmeler neticesinde gerek yatay kesit birimleri arasındaki bağımlılığı test etmek üzere gerekse de birim kök, eş-bütünleşme ve katsayı tahmini için pek çok panel veri modelinin ortaya çıktığından bahsetmek mümkündür.

Literatürde hata terimlerinin her bir yatay kesit birimi için birbirinden bağımsız olarak belirlenip belirlenmediğini test etmek amacıyla geliştirilen yatay kesit bağımlılığı yöntemleri, yatay kesit birimi ve zaman boyutuna göre farklılaşmaktadır. Bu doğrultuda geliştirilen yöntemler olarak Breusch ve Pagan (1980) Lagrange Multiplier (LM) testi, Pesaran (2004) CD ve CD_{LM} testi ile Pesaran vd. (2008) sapması düzeltilmiş CD testi sayılabilecektir.

Breusch ve Pagan (1980) yatay kesit birimlerinin zaman boyutuna göre nispeten küçük kaldığı modellerde kullanılmak üzere (sabit N ve $T \rightarrow \infty$) LM (Lagrange Çarpımı) istatistiğini geliştirmiştir. Paneli oluşturan ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı yönünde kurulan boş hipoteze karşı alternatif hipotezde ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı iddia edilmektedir. $\hat{\rho}_{ij}^2$ en küçük kareler tahmincisi ile elde edilen kalıntılar arasındaki korelasyon katsayısını göstermek üzere Breusch ve Pagan (1980) LM istatistiğine Eşitlik 3 yardımıyla ulaşılmaktadır (Pesaran, 2004: 1-4)

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (3)$$

Pesaran (2004), Breusch ve Pagan (1980) LM testinin küçük yatay kesitlerde kullanılması noktasındaki eksikliğini gidermek üzere zaman boyutunun yanı sıra geniş panellerde kullanılacak farklı bir yöntem geliştirmiştir. LM istatistiğinin ölçeklenmiş bir versiyonu olan bu yöntemde yatay kesit bağımlılığının varlığı Eşitlik 4 ile test edilmektedir (Pesaran, 2004: 5).

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (4)$$

Yatay kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olduğu örneklerde kullanmak için Pesaran (2004) tarafından alternatif bir yöntem olarak geliştirilen CD_{LM} testi Eşitlik 5'te ifade edilen denklem üzerinden yapılmaktadır (Pesaran, 2004: 5-6).

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (5)$$

Yatay kesit bağımlılığını test etmeye yönelik geliştirilen bu üç istatistiğe ilave olarak Pesaran vd. (2008) zaman boyutu ve yatay kesit boyutunun yüksek değerler aldığı büyük paneller için Eşitlik 6'daki denklem üzerinden elde edilen sapması düzeltilmiş (bias-adjusted) LM istatistiği geliştirmiştir (Pesaran vd., 2008: 108).

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{\vartheta_{Tij}} \quad (6)$$

Panel veri analizlerinde eş-bütünleşme ve katsayı tahmin aşamalarına geçilmeden önce yapılması gereken bir diğer ön sına, değişkenlere ait eğim katsayılarının homojenliğini belirlemeye yöneliktir. Bu amaçla Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından Delta testi geliştirilmiştir. Delta testi, boş hipotezde eğim katsayısının homojenliğini, alternatif hipotezde ise heterojen yapıda olduğunu büyük paneller için $\tilde{\Delta}$ (Eşitlik 7); küçük paneller için $\tilde{\Delta}_{adj}$ istatistiği (Eşitlik 8) yardımıyla sınımlanmaktadır. $\tilde{\Delta}$ veya $\tilde{\Delta}_{adj}$ olasılık değerinin %5 önem düzeyinde 0.05'ten daha büyük olması, boş hipotezin reddedileceği ve panele ait eğim katsayısının homojen yapıda olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

$$\hat{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (7)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - E(\tilde{Z}_{iT})}{\sqrt{\text{var} \tilde{Z}_{iT}}} \right) \quad (8)$$

8 gelişmekte olan ülkede Hollanda hastalığının varlığını araştırmak için tahmin edilecek olan iki uzun dönem denklemi ve bu eşitliklerde yer alan değişkenlere ilişkin yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik test sonuçları Tablo 2'de raporlanmıştır. Elde edilen olasılık değerleri dikkate alındığında yatay kesit birimleri arasında bağımsızlığın olduğunu belirten boş hipotezin hem uzun dönem eşitlikleri hem de tüm değişkenler için reddedildiği görülmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008) homojenlik testi bulguları ise eğim katsayılarının homojenliğini test eden boş hipotezin her iki model için reddedildiğine işaret etmektedir. Bu doğrultuda bundan sonraki aşamalarda elde edilecek sonuçların güvenilirliği için ampirik analizde kullanılacak yöntemlerin yatay kesit bağımlılığını dikkate alan heterojen yöntemler olmasına dikkate edilmiş ve ikinci nesil panel veri yöntemleri ile analize devam edilmiştir.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Testi Sonuçları

Değişken	Yatay Kesit Bağımlılığı Testi				Homojenlik Testi	
	<i>LM</i>	<i>CD_{LM}</i>	<i>CD</i>	<i>LM_{adj.}</i>	$\tilde{\Delta}$	$\tilde{\Delta}_{adj.}$
<i>RER</i>	301.5*	35.48*	11.32*	35.36*		
<i>REM</i>	337.6*	40.31*	7.107*	40.19*		
<i>GDPPC</i>	802.3*	102.4*	28.25*	102.2*		
<i>FDI</i>	221.9*	24.84*	11.68*	24.72*		
<i>TOT</i>	137.0*	13.50*	1.843*	13.38*		
<i>TNT</i>	526.1*	65.49*	21.94*	65.37*		
<i>GOV</i>	136.4*	13.42*	-1.080	13.30*		
<i>M2</i>	353.4*	42.42*	10.50*	42.29*		
<i>Eşitlik 1</i>	105.69*	10.382*	2.380*	3.769*	9.618**	10.951**
<i>Eşitlik 2</i>	61.91*	4.532*	2.659*	3.817*	5.957**	6.782**

Not: *, yatay kesit bağımlılığının olmadığını belirten boş hipotezin; ** ise eğim katsayılarının homojen olduğunu belirten boş hipotezin %99 önem düzeyinde reddedildiğini göstermektedir.

Serilerin durağanlık mertebelerinin belirlenmesi amacıyla yaygın olarak kullanılan Breitung (2000), Choi (2001), Hadri (2000), Im vd. (2003), Levin vd. (2002), Maddala ve Wu (1999) birinci nesil birim kök yöntemleri, paneli oluşturan her bir zaman serisinin birbirinden bağımsız olduğunu varsaymaktadır. Serilerde yatay kesit bağımlılığının varlığını dikkate alarak birim kök sınaması yapan Bai ve Ng (2004), Hadri ve Kurozumi (2012), Moon ve Perron (2004), Pesaran (2007) ise ikinci nesil panel birim kök yöntemleri olarak bilinmektedir. Bu çalışmada uzun dönem denkleminde yer alan değişkenlerin durağanlık analizi Pesaran (2007) CIPS (cross-sectionally augmented IPS) birim kök testi ile gerçekleştirilmiştir.

Pesaran (2007) standard ADF (augmented Dickey-Fuller) regresyonunu yatay kesit ortalamasının gecikmeli değeri ve her bir yatay kesit biriminin birinci farkı ile genişletmiş ve CADF (cross-sectionally augmented Dickey-Fuller) istatistiğini elde etmiştir. CADF istatistiği paneli oluşturan her bir yatay kesit biriminde serinin durağanlığını test etmesine rağmen CADF istatistiklerinin basit ortalaması alınarak elde edilen CIPS istatistiği ise panelin bütünü için değişkeninin durağanlığını araştırmaktadır (Pesaran, 2007: 265-267). CADF regresyonu (Eşitlik 9) ve CIPS istatistiği (Eşitlik 10) aşağıda gösterilmiştir (Pesaran, 2007: 267, 283).

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + \sum_{j=0}^p d_{ij} \Delta \bar{y}_{t-j} + \sum_{j=1}^p \delta_{ij} \Delta y_{i,t-j} + e_{it} \quad (9)$$

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (10)$$

Bu yöntemle göre panel veri setinin bir bütün olarak birim kök içerdiğini belirten boş hipotezin kabulü veya reddine elde edilen CIPS istatistiği ile Pesaran (2007) kritik tablo değerinin mukayesesi ile karar verilecektir. CIPS istatistiğinin Pesaran (2007) tablo değerinden büyük olması durumunda boş hipotez kabul edilecek ve serinin birim kök içerdiği ve durağan olmadığı sonucuna ulaşılabacaktır.

Tablo 3. Pesaran (2007) CIPS Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Düzyey	Sabit	Sabit ve trend	Birinci Fark	Sabit	Sabit ve trend
<i>RER</i>	-1.691	-1.761	ΔRER	-3.314***	-3.500***
<i>REM</i>	-1.726	-1.888	ΔREM	-3.845***	-3.994***
<i>GDPPC</i>	-2.309*	-3.203***	$\Delta GDPPC$	-3.430***	-3.834***
<i>FDI</i>	-1.665	-2.033	ΔFDI	-4.506***	-4.762***
<i>TOT</i>	-1.908	-1.849	ΔTOT	-3.582***	-3.718***
<i>TNT</i>	-2.016	-2.853*	ΔTNT	-4.780***	-4.835***
<i>GOV</i>	-2.056	-2.067	ΔGOV	-3.583***	-3.616***
<i>M2</i>	-2.287*	-2.594	$\Delta M2$	-3.728***	-3.779***

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, 5 ve 10 anlamlılık düzeyinde birim kökün varlığını ifade eden boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu olarak 4 alınmıştır. %1, 5 ve 10 önem düzeyinde Pesaran (2007: 280-281) kritik tablo değerleri sabitli model için -2.57; -2.33; -2.21 iken sabitli ve trendli model için -3.10; -286; -2.73'tür.

Ekonometrik analizde kullanılacak değişkenlerin sabitli ve sabitli-trendli model formlarına göre elde edilen birim kök test sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır. Pesaran (2007) CIPS istatistiklerine göre *GDPPC* ve *M2* değişkeninin sabit terimli formu %10 önem düzeyinde durağanlık göstermektedir. Ancak sabitli-trendli modele ilişkin istatistikler *GDPPC* değişkeninin %1; *TNT* değişkeninin ise %10 anlamlılık düzeyinde durağan olduğuna işaret etmektedir. Bu sonuca göre birim kökün varlığını iddia eden boş hipotez uzun dönem denkleminde yer alan diğer değişkenler için reddedilememektedir. Seviye değerinde birim kök içerdiği tespit edilen değişkenlerin birinci farkı alınarak yeniden durağanlık sınamasına tabi tutulduğunda ise birim kökten arındığı görülmüştür. Bu doğrultuda *GDPPC* değişkeni seviye değerinde; *RER*, *REM*, *FDI*, *GOV*, *TOT*, *TNT*, *M2* değişkenleri ise birinci farkında durağanlaşmaktadır.

Birim kök analizinde olduğu gibi değişkenler arasında uzun dönem ilişkinin varlığını araştırmak üzere geliştirilen eş-bütünleşme yöntemleri de yatay kesit bağımlılığını dikkate alıp almamaları yönüyle birinci ve ikinci nesil yöntemler olarak sınıflandırılmaktadır. Pedroni (1999, 2004), Kao (1999), Westerlund (2005) yatay kesit bağımsızlığı altında; Westerlund (2007, 2008), Westerlund ve Edgerton (2007) ise yatay kesit bağımlılığı altında anlamlı sonuçlar verecek eş-bütünleşme yöntemleridir.

Westerlund (2008) tarafından geliştirilen Durbin-H panel eş-bütünleşme testi bağımlı değişkenin birinci farkında durağan olması koşuluyla farklı seviyede durağanlığa sahip seriler arasında uzun dönem ilişkinin varlığını araştırmaktadır. Bu yöntemde DH_p istatistiği panelin genelinde; DH_g istatistiği ise bazı ülke gruplarında eşbütünleşme ilişkisini test eder (Westerlund, 2008: 205). Eşbütünleşmenin olmadığı şekilde kurulan boş hipotezin kabulü veya reddine ise DH_g ve DH_p istatistiklerinin normal dağılım kritik tablo değeri ile mukayesesi sonucunda karar verilecektir.

Grup istatistiği DH_g ve panel istatistiği DH_p 'ye ait hesaplamalar Eşitlik 11 ve 12 yardımıyla yapılmaktadır.

$$DH_g = \sum_{i=1}^n \hat{S}_i (\hat{\theta}_i - \hat{\theta}_i)^2 \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (11)$$

$$DH_p = \hat{S}_n (\hat{\theta} - \hat{\theta})^2 \sum_{i=1}^n \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (12)$$

Uzun dönem denkleminde yer alan değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olmadığını belirten boş hipotezin DH_g istatistiğine göre reddedilmesi bazı ülkelerde uzun dönem ilişkinin var olduğu, DH_p sonucuna göre boş hipotezin reddedilmesi ise panelin genelinde eş-bütünleşme ilişkisinin olduğu anlamına gelecektir (Westerlund, 2008: 204).

Eşitlik 1'deki harcama regresyonu ve Eşitlik 2'deki kaynakların yeniden dağılımı regresyonunda yer alan değişkenler arasında uzun dönem ilişkinin varlığı Westerlund (2008) Durbin-H eş-bütünleşme testi ile kontrol edilmiş ve Tablo 4'te sunulan bulgulara ulaşılmıştır.

Tablo 4. Westerlund (2008) Durbin-H Eş-bütünleşme Testi Sonuçları

	Sabit		Sabit ve Trend	
	DH_g	DH_p	DH_g	DH_p
$RER = f(REM, GDPPC, FDI, GOV, TOT, M2)$	2.213**	2.158**	16.30***	2.720***
$TNT = f(REM, GDPPC, FDI, GOV, TOT, M2)$	2.379***	1.310*	1.293*	1.865**
<i>Kritik değer</i>				
%1	2.33	2.33	2.33	2.33
%5	1.645	1.645	1.645	1.645
%10	1.28	1.28	1.28	1.28

Not: ***, ** ve * değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olmadığını belirten boş hipotezin sırasıyla %1, 5 ve 10 önem düzeyinde reddedildiğini göstermektedir.

Göçmen gönderileri ve reel efektif döviz kuru arasındaki ilişkiyi gösteren harcama regresyonuna ait DH_g ve DH_p istatistikleri sabit terimli model formuna göre %95; sabit ve trendli model formuna göre ise %99 önem düzeyinde boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir. Bu sonuç harcama regresyonunda yer alan değişkenler arasında uzun dönem eş-bütünleşme ilişkisi olduğuna işaret etmektedir. TNT değişkeninin bağımlı değişken olduğu kaynak dağılımı regresyonuna ilişkin DH_g ve DH_p istatistikleri incelendiğinde ise eş-bütünleşme ilişkisi olmadığını belirten boş hipotez, sabitli modelde sırasıyla %99 ve %90; sabitli trendli modelde ise %90 ve %95 önem düzeyinde reddedilmektedir. Bu doğrultuda kaynakların yeniden dağılımı regresyonunda yer alan değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiğini bulgusuna ulaşılmıştır. Aralarında eş-bütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilen değişkenlerin uzun dönem denkleminde alacakları katsayılarla ulaşmak için parametre tahminci yöntemlerinden faydalanılmaktadır.

Panel veri analizlerinde değişkenlerin uzun dönem heterojen eğim katsayılarına ulaşmak için Pesaran ve Smith (1995) MG (mean group estimator); Pesaran (2006) CCEMG (common correlated effects mean group estimator) ve Eberhardt ve Teal (2010) AMG tahminçileri yaygın olarak kullanılmaktadır (Eberhardt, 2012: 61). Pesaran ve Smith(1995) MG (mean group) tahminçisi, aralarında eş-bütünleşme ilişkisi tespit edilen değişkenlerin uzun dönem katsayılarının hesaplanmasında heterojenliği dikkate almasına rağmen yatay kesit bağımlılığını göz ardı etmesi yönüyle eleştirilmektedir. MG tahminçisinin bu noktadaki eksikliğini gidermek üzere Eberhardt ve Bond (2009) ile Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahminçisi (Augmented Mean Group estimator), regresyon denkleminde f_t ile ifade edilen ortak dinamik etkiyi yerleştirerek yatay kesit bağımlılığını dikkate almıştır (Eberhardt ve Bond, 2009: 2).

$$y_{it} = \beta'_i x_{it} + u_{it} \quad (13) \quad u_{it} = \alpha_i + \lambda'_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (14)$$

$$x_{mit} = \pi_{mi} + \delta'_{mi} g_{mt} + \rho_{1mi} f_{1mt} + \dots + \rho_{nmi} f_{nmt} + \vartheta_{mit} \quad (15)$$

$$f_t = \delta' f_{t-1} + \epsilon_t \quad (16) \quad g_t = \kappa' g_{t-1} + \epsilon_t \quad (17)$$

Turkish Studies

AMG tahmincisi, f_t gözlenemeyen ortak dinamik etkilere ulaşmak için iki aşamanın takibini gerekli kılmaktadır. Birinci aşamada zaman kuklası ile genişletilen uzun dönem denklemi, birinci farkları alınarak OLS ile tahminlenir. Yapılan tahmin sonucunda zaman kuklasına ait katsayılara ($\hat{\mu}_t$) ulaşılır (Eşitlik 18). İkinci aşamada bu değişken, her bir ülkeye ait lineer trend terimi içeren regresyonlara yerleştirilir (Eşitlik 19) ve her bir ülkeye ait tahminlerin ortalaması alınarak AMG istatistiği elde edilir.

$$\Delta y_{it} = b' \Delta x_{it} + \sum_{t=2}^T c_t \Delta D_t + \varepsilon_{it} \gg \gg \hat{c}_t = \hat{\mu}_t \quad (18)$$

$$y_{it} = a_i + \beta'_i x_{it} + c_{it} + d_i \hat{\mu}_t + \varepsilon_{it} \quad (19)$$

$$\hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_{i=1} \hat{b}_i \quad (20)$$

Bu çalışmada 8 ülkeden oluşan panelde Hollanda hastalığının varlığını araştırmak için Eşitlik 1 ve 2'de gösterilen harcama regresyonu ve kaynakların yeniden dağılımı regresyonları AMG yöntemi ile tahmin edilmiştir. Reel döviz kuru ve göçmen gönderileri arasındaki ilişkiyi modelleyen harcama regresyonuna ait AMG yöntemi sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. AMG Tahmincisinin Harcama Regresyonuna İlişkin Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

	<i>REM</i>	<i>GDPPC</i>	<i>FDI</i>	<i>GOV</i>	<i>TOT</i>	<i>M2</i>
Bangladeş	-0.281***	0.692***	-0.011*	0.181	0.036	-0.015
Çin	0.054*	0.504***	-0.148***	0.702**	0.112	-0.799***
Filipinler	-0.271***	0.265***	-0.051***	0.212*	-0.227***	0.520***
Hindistan	-0.110**	0.146	-0.046***	0.137	-0.486***	0.418**
Meksika	-0.195**	1.511***	0.053	-0.318	-0.379**	-0.022
Mısır	-0.023	0.103	0.125**	0.709	-0.373*	-1.348*
Nijerya	0.079***	0.606***	-0.103	0.806***	-0.043	-0.734***
Pakistan	-0.020	-0.644***	-0.078***	0.083**	-0.341***	0.378***
PANEL	-0.096**	0.398*	-0.032	0.314**	-0.212***	-0.200***

Not: ***, ** ve * sırasıyla %99, 95 ve 90 önem düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 5'te harcama regresyonuna ait bulgular göçmen gönderileri girişi ve reel döviz kuru arasında 4 ülkede negatif yönlü, 2 ülkede ise pozitif yönlü anlamlı ilişki olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda göçmen gönderileri girişi Çin'de %90, Nijerya'da ise %99 önem düzeyinde reel döviz kurunda değerlenmeye yol açmakta ve bu sonuç Hollanda hastalığının varlığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Balassa-Samuelson etkisini gözlemlemek amacıyla harcama regresyonuna yerleştirilen *GDPPC* değişkeninin paneldeki sekiz ülkeden beşinde (Çin, Filipinler, Meksika, Nijerya, Bangladeş) pozitif işaretli ve anlamlı bir değişken alması, verimlilik farklarının reel efektif döviz kurunda değerlenmeye yol açtığı ve Balassa-Samuelson etkisinin geçerli olduğunu göstermektedir.

Harcama regresyonuna göre *FDI* değişkenindeki artış, beş ülkede reel döviz kurunun değer kaybetmesine neden olmaktadır. Bu sonuç ilgili ülkelerde yabancı yatırımların, ev sahibi ülkenin fiziki ve beşeri sermayesine katkı yapan ve verimliliği artıran alanlardan ziyade yurtiçi varlıkların yabancılara özelleştirme yoluyla satılması veya yabancılardan bir girişime ortak olması şeklinde yapıldığını göstermektedir. Ticaret hadlerini temsil eden *TOT* değişkeni paneli oluşturan sekiz ülkenin beşinde negatif işaretli anlamlı katsayılar almaktadır. Bu beş ülkede iyileşen ticaret hadleri dolayısıyla ithalatın ucuzlaması, ticarete konu olmayan malların talebini azaltırken ithal ürün talebi

ve tüketiminin artmasına yol açacaktır. Negatif ikame etkisinin pozitif gelir etkisine kıyasla daha baskın olduğu Hindistan, Filipinler, Meksika, Mısır ve Pakistan'da ticaret hadlerinin iyileşmesi, reel döviz kurunun değer kaybetmesine neden olmaktadır.

Çin, Filipinler, Nijerya ve Pakistan'da *GOV* değişkeninin aldığı pozitif ve anlamlı katsayılar, bu dört ülkede kamu harcamalarının büyük oranda ticarete konu olmayan sektörler yönündedir ve bundan dolayı reel efektif döviz kurunda değerlenmeye yol açtığını ortaya koymaktadır. Ülkede geçerli para politikasını temsil eden *M2* değişkenine göre para arzındaki artış Çin, Nijerya ve Mısır'da reel döviz kurunun değer kaybetmesine; Hindistan, Filipinler ve Pakistan'da ise reel kurun değerlenmesine yol açmaktadır.

Harcama regresyonuna ilişkin bulgular, Çin ve Nijerya'da göçmen gönderileri ve reel efektif döviz kuru arasında pozitif yönlü ilişki olduğunu ve Hollanda hastalığının varlığına yönelik sonuçlar vermiştir. Bu iki ülkede Hollanda hastalığının olduğuna dair kesin bir yargıya ulaşabilmek için harcama regresyonunun yanı sıra kaynak dağılımı regresyonunun da tahmini gerekmektedir. Ticarete konu olan ve olmayan sektörlerin çıktı hacimleri oranlanarak oluşturulan *TNT* değişkeninin bağımlı değişken olduğu kaynakların yeniden dağılımı regresyonuna ait AMG tahmincinin verdiği sonuçlar Tablo 6'da raporlanmıştır.

Tablo 6. AMG Tahmincinin Kaynak Dağılımı Regresyonuna Ait Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

	<i>REM</i>	<i>GDPPC</i>	<i>FDI</i>	<i>GOV</i>	<i>TOT</i>	<i>M2</i>
Bangladeş	-0.131**	-0.058	0.012**	-0.536***	-0.334***	0.032
Çin	0.048***	-0.104	0.024	-0.004	0.162**	-0.694***
Filipinler	-0.112***	-0.388***	-0.008	-0.161***	-0.191***	-0.026
Hindistan	-0.048	-0.126	0.003	-0.299**	-0.014	-0.546***
Meksika	-0.035	-0.626	-0.039	-0.430**	0.305***	0.062
Mısır	-0.119***	-0.209	-0.019	-0.196***	0.074	0.223
Nijerya	0.124***	-0.891***	0.001	-0.254*	0.264*	0.469***
Pakistan	-0.049*	-0.119	-0.049**	0.025	-0.002	0.004
<i>PANEL</i>	<i>-0.040</i>	<i>-0.315***</i>	<i>-0.009</i>	<i>-0.232***</i>	<i>0.033</i>	<i>-0.059</i>

Not: ***, ** ve * sırasıyla %99, 95 ve 90 önem düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlılığı ifade etmektedir.

Harcama regresyonu ve kaynakların yeniden dağılımı regresyonlarında bağımlı değişkenler farklı olmak üzere aynı açıklayıcı değişkenler ile ekonometrik analiz yapılmıştır. Harcama regresyonunda göçmen gönderilerinin negatif değer aldığı ve reel efektif döviz kurunda değerlenmeye yol açtığına yönelik bulgulara ulaşılan Çin ve Nijerya'da Hollanda hastalığının varlığına yönelik kesin bir çıkarım yapabilmek için kaynakların dağılımı regresyonunda *REM* değişkeninin aldığı katsayıyı incelemek gerekmektedir. Tablo 6'da yer alan kaynak dağılımı regresyonu sonuçlarına göre paneldeki sekiz ülkenin dördünde *REM* değişkeni *TNT* üzerinde negatif ve anlamlı etkiye sahipken Çin ve Nijerya'da %99 önem düzeyinde anlamlı pozitif etkisi mevcuttur. Bu sonuca dayanarak harcama regresyonunda reel efektif döviz kurunun değerlenmesine yol açan göçmen gönderilerinin Çin ve Nijerya'da Hollanda hastalığı yaratmadığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Çin ve Nijerya'da göçmen gönderilerinin ticarete konu olan sektörler kanalize edildiği ve ülkenin tarım ve sanayi sektörü çıktı hacmini artırdığı yorumu yapılabilecektir. Çünkü Çin, Hindistan, Meksika, Filipinler gibi emek arz fazlası olan ülkelerde ticarete konu olmayan sektörlerin emek talebi karşılanacağı için kaynak hareketi etkisi ortaya çıkmayacaktır. Ancak reel döviz kurunun değerlenmesi ve ihracatta rekabetçiliğin azaldığı harcama etkisi varlığını sürdürmeye devam edecektir. Aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde ticarete konu olan ve olmayan sektörler arasında emek faktörünün hareketliliği her bir sektörün gerekli kıldığı yetenek farklılıklarından dolayı sınırlı kalacaktır. Böylece ticarete konu olmayan malların fiyatı yükselecek ve reel döviz kuru değer kazanacaktır (Ratha, 2013: 2).

Turkish Studies

FDI değişkenin Pakistan'da negatif, Bangladeş'te ise pozitif yönlü anlamlı katsayılarına dayanarak *TNT* üzerinde yarattığı etkiye dair bir çıkarım yapmak mümkün olmayacaktır. Benzer şekilde para arzındaki artışı temsil eden *M2* değişkeni de Hindistan ve Çin'de negatif, Nijerya'da pozitif anlamlı katsayıya sahiptir. *M2* değişkeninin aldığı negatif katsayı, para arzındaki artışın ticarete konu olmayan malların fiyatı üzerinde yukarı yönlü bir baskı oluşturduğu ve üretim faktörlerinin bu malları üreten sektörlerle yönelmesine neden olduğu anlamına gelmektedir. *GOV* değişkeninin negatif ve anlamlı katsayı aldığı Bangladeş, Hindistan, Filipinler, Meksika, Mısır, Nijerya'da kamu harcamalarının çoğunlukla ticarete konu olmayan sektörler için yapıldığı görülmektedir.

TOT değişkenine ait uzun dönem katsayılar, ticaret hadlerinde iyileşmenin Çin, Meksika ve Nijerya'da ticarete konu sektörlerin performansını artırıcı etkileri beraberinde getirdiğini ortaya koymaktadır. *GDPPC* değişkeninin katsayıları ise Filipinler ve Nijerya'da kişi başı gelir artışının ticarete konu olmayan sektörlerin çıktı hacmini artırdığına işaret etmektedir.

SONUÇ

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından sonra ikinci büyük sermaye kaynağı olan göçmen havaleleri, 2015 yılında dünya geneli toplam rakamlarına göre yaklaşık 600 milyar dolara ulaşmıştır. Bu havalelerin yaklaşık %75'ine tekabül eden 441 milyar dolar ise gelişmekte olan ülkelere gitmektedir. Dahası göçmen havaleleri diğer sermaye girişleri ile kıyaslandığında çok daha istikrarlı bir yapı sergilemektedir. Son yıllarda göçmen havalelerinin hacminde yaşanan artış ve gönderilerin küresel krizlere karşı sergiledikleri istikrarlı yapısı, bu sermaye transferinin önemini, özellikle gelişmekte olan ülkeler için daha da artırmaktadır. Göçmen gönderileri üzerine odaklanan mevcut literatürde yoksulluğu azaltması, beşerî ve fiziki sermayenin gelişimine katkıda bulunması, ekonomik büyüme ve kalkınmayı hızlandırması gibi pozitif etkilerinin yanında bir dizi olumsuz etkiye de yol açabileceği dile getirilmektedir. Bu olumsuz etkiler arasında en fazla dikkat çeken husus ise göçmen havalelerinin Hollanda Hastalığı yaratabileceğine yöneliktir. Hollanda Hastalığına ilişkin literatür, kaynak bolluğunun ekonomik büyümeyi hangi kanallar ile düşürebileceğini anlamaya yönelik çok sayıda ampirik ve teorik kanıt sunmaktadır.

Hollanda hastalığı, göçmen gönderileri neticesinde ortaya çıkan negatif etkileri tanımlamak üzere kullanılan bir kavramdır. Göçmen gönderilerinin giriş yaptığı ülkede hane halkının harcanabilir gelirini yükselterek inşaat, sağlık, eğitim ve hizmet gibi ticarete konu olmayan sektörlerin talebini artırması, harcama etkisi olarak isimlendirilmektedir. Ticarete konu olmayan sektörlerin talebindeki bu artış neticesinde mevcut üretim faktörleri tarım ve imalat gibi ticarete konu olan sektörlerden çekilecek ve bu süreç uzun dönemde toplam çıktı hacminin azalmasıyla sonuçlanacaktır. Ülkedeki mevcut kaynakların ticarete konu olmayan sektörlerle yönlendirilmesi ise göçmen gönderilerinin kaynak hareketi etkisi olarak tanımlanır. Göçmen gönderilerinin Hollanda Hastalığı'na yol açıp açmadığı, harcama ve kaynak dağılımı etkilerinin birlikte değerlendirilmesi ile tespit edilebilecektir.

Doğal kaynak zenginliği veya bol miktarda para girişinin ülkede Hollanda Hastalığı'na dönüşmemesi için söz konusu kaynak girişlerinin nasıl kullanılacağı en kritik noktalardan biridir. Göçmen gönderilerinin ekonomi üzerinde bahsedilen negatif etkileri doğurmaması için reel döviz kurunun ani yükselişini engelleyen para politikalarının ve ticarete konu sektörün zarar görmesini önleyen destekleyici yatırım politikalarının uygulanması temel çözüm önerileri arasında sayılabilecektir.

Dünya genelinde göçmen gönderilerinin büyük kısmı gelişmekte olan ülkelere yöneldiği için bu çalışmada en fazla gönderi alan ilk on ülke içindeki 8 gelişmekte olan ülke analiz edilmiştir. Göçmen gönderilerinin sekiz gelişmekte olan ülkede Hollanda Hastalığına neden olup olmadığını tespit etmek üzere 1982-2015 dönemi verilerinden yararlanılmıştır. Göçmen gönderileri neticesinde

ortaya çıkan harcama etkisi ve kaynak hareketi etkisini belirlemek üzere, birçok açıklayıcı değişkenin yer aldığı regresyonlar ikinci nesil analiz yöntemleri ile modellenmiŐtir. Eberhardt ve Bond (2009) ve Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahmincisinin harcama regresyonuna ilişkin bulguları, Çin ve Nijerya’da göçmen gönderileri ve reel efektif döviz kuru arasında pozitif yönlü ilişki olduğunu ve bu iki ülkede göçmen gönderilerinin reel döviz kurunun değerlenmesine yol açtığını göstermiŐtir. Harcama regresyonunun Çin ve Nijerya’da Hollanda hastalığının varlığına yönelik sonuçlar vermesi üzerine kaynak dağılımı regresyonu tahmin edilmiştir. Bu regresyona ait uzun dönem katsayılar, göçmen gönderilerinin Çin ve Nijerya’da ticarete konu olan sektörlerin çıktı hacmini artırdığını ve bu doğrultuda Hollanda Hastalığı etkisi yaratmadığını ortaya koymuŐtur.

KAYNAKÇA

- Acosta, P., Fajnzylber, P. ve Lopez, J.H. (2009). “The Impact of Remittances on Poverty and Human Capital: Evidence from Latin American Household Surveys”. *World Bank Policy Research Working Paper*, WPS4247.
- Adams, R. ve Page, J. (2005). “Do International Migration and Remittances Reduce Poverty in Developing Countries?”, *World Development*, 33, 1645-1669.
- Ahlburg, D.A. (1996). “Remittances and the Income Distribution in Tonga”, *Population Research and Policy Review*, 15(4), 391-400.
- Alberola, E., Cervero, S.G., Lopez, H. ve Ubide, A. (1999). “Global Equilibrium Exchange Rates: Euro, Dollar, ‘Ins,’ ‘Outs’ and Other Major Currencies in a Panel Cointegration Framework.” Working Paper No. 175, International Monetary Fund, Washington, DC.
- Alberola, E., ve Lopez, H. (2001). “Internal and External Exchange Rate Equilibrium in a Cointegration Framework. An Application to the Spanish Peseta,” *Spanish Economic Review* 3 (1): 23–40.
- Amuedo-Dorantez, C. ve Pozo, S. (2004). “Workers’ Remittances and the Real Exchange Rate: A Paradox of Gifts”, *World Development*, 32(8), 1407-1417.
- Auty, R.M. (1999). The Transition from Rent-Driven Growth to Skill-Driven Growth: Recent Experience of Five Mineral Economies. In: Maier, J., Chambers, B., Farooq, A. (Eds.), *Development Policies in Natural Resource Economies*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Bai, J. ve Ng, S. (2004). “A PANIC Attack on Unit Roots and Cointegration”. *Econometrica*, 72(4), 1127-1177.
- Bakardzhieva, D., Naceur, S. B., ve Kamar, B. (2010). The Impact of Capital and Foreign Exchange Flows on the Competitiveness of Developing Countries, *IMF Working Paper*, WP/10/15
- Bouhga-Hagbe, J. (2004). A Theory of Workers’ Remittances with an Application to Morocco. *IMF Working Paper*, WP/04/194.
- Bourdet, Y. ve Falck, H. (2006). “Emigrants’ Remittances and Dutch Disease in Cape Verde”, *International Economic Journal*, 20(3), 267-284.
- Brajas, A., Chami, R., Hakura, A.D.S. ve Montiel, P. (2010). Workers’ Remittances and the Equilibrium Real Exchange Rate: Theory and Evidence, *IMF Working Paper*, WP/10/287.
- Breitung, J. (2000). The Local Power of Some Unit Root Tests For Panel Data, in: B. Baltagi (ed.), *Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels, Advances in Econometrics*, Vol. 15, JAI: Amsterdam, ss. 161-178.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/24

- Breusch, T.S. ve Pagan, A.R. (1980). "The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics", *Review of Econometric Studies*, 47 (1), 239-253.
- Choi, I. (2001). "Unit root tests for panel data", *Journal of International Money and Finance*, 20, 249-272.
- Chowdhury, M.B. ve Rabbi, F. (2014). "Workers' Remittances and Dutch Disease in Bangladesh", *The Journal of International Trade & Economic Development*, 23(4), 455-475.
- Darvas, Zsolt (2012). Real effective exchange rates for 178 countries: A new database, Working Paper 2012/06, Bruegel, 15 March 2012.
- De Hoyos, R. E. ve Sarafidis, V. (2006). "Testing for cross-sectional dependence in panel-data models". *Stata Journal*, 6(4), 482-496.
- Eberhardt, M. ve Teal, F. (2010). Productivity analysis in global manufacturing production. Discussion Paper 515, Department of Economics, University of Oxford. <http://www.economics.ox.ac.uk/research/WP/pdf/paper515.pdf>.
- Eberhardt, M. ve Bond, S. (2009). Cross-section dependence in nonstationary panel models: A novel estimator. MPRA Paper 17692, University Library of Munich. http://mpra.ub.uni-muenchen.de/17692/1/MPRA_paper_17692.pdf.
- Eberhardt, Markus (2012). "Estimating panel time-series models with heterogeneous slopes". *The Stata Journal*, 12(1), 61-71.
- Eromenko, I. (2016). "Do Remittances Cause Dutch Disease in Resource Poor Countries of Central Asia?", *Central Asia Economic Papers*, No: 18.
- Fayad, G. (2010). Remittances and Dutch Disease: A Dynamic Heterogeneous Panel Analysis on the Middle East and North Africa Region. Centre for the Study of African Economies (CSAE), Department of Economics, University of Oxford. <https://www.csae.ox.ac.uk/conferences/2010-EdiA/papers/470-Fayad.pdf>
- Frenkel, J. ve Mussa, M. (1985). "Asset Markets, Exchange Rates, and the Balance of Payments." In *Handbook of International Economics*, Vol. 2, ed. R.W. Jones and P.B. Kenen. Amsterdam: North-Holland.
- Fuentes, J., ve Herrera, J.C. (2007). Emigrant Remittances and the Real Exchange Rate in Guatemala: An Adjustment-Costs Story. Guatemala: Bank of Guatemala.
- Gelb, A. (1988). *Windfall Gains: Blessing or Curse?* Oxford University Press, Oxford.
- Giuliano, P. ve Ruiz-Arranz, M. (2005). Remittances, Financial Development and Growth. *IMF Working Paper* Research Department, WP/05/234.
- Gylfason, T., Herbertsson, T.T. ve Zoega, G. (1999). "A Mixed Blessing: Natural Resources and Economic Growth," *Macroeconomic Dynamics*, 3, 204– 225.
- Hadri, K. (2000). "Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panel Data", *Econometrics Journal*, 3, 148-161.
- Hadri, K. ve Kurozumi, E., (2012). "A simple panel stationarity test in the presence of serial correlation and a common factor", *Economics Letters* 115, 31-34.
- Hassan, G.M. ve Holmes, M.J. (2013). "Remittances and the Real Effective Exchange Rate", *Applied Economics*, 45(35), 4959-4970.

- Hyder, Z. ve Mahboob, A. (2005). "Equilibrium Real Effective Exchange Rate and Real Exchange Rate Misalignment in Pakistan," State Bank of Pakistan.
- Im, K. S., Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003). "Testing for unit roots in heterogeneous panels", *Journal of Econometrics*, 115, 53-74.
- Ito, K. (2017). "Remittances and Dutch Disease: Evidence from the Republic of Moldova", *International Economic Journal*, <http://dx.doi.org/10.1080/10168737.2017.1326514>
- Karl, T.L. (1997). *The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro States*. University of California Press, Berkeley.
- Kao, C. (1999). "Spurious Regression and Residual Based Tests for Cointegration in Panel Data", *Journal of Econometrics*, 90, 1-44.
- Lartey, E. K. K., Mandelman, F. S. ve Acosta, P. A. (2012). "Remittances, Exchange Rate Regimes and the Dutch Disease: A panel Data Analysis". *Review of International Economics*, 20(2), 377-395.
- Levin, A., Lin, C. F. ve Chu, C. S. J. (2002). "Unit root test in panel data: asymptotic and finite sample properties", *Journal of Econometrics*, 108, 1-24.
- Lopez, H., Molina, L. ve Bussolo, M. (2008). Remittances, the Real Exchange Rate, and the Dutch Disease Phenomenon. (Edt. Pablo Fajnzylber ve J. Humberto López). *Remittances and Development: Lessons from Latin America*. The World Bank: Washington, 217-252
- Maddala, G. S. ve Wu, S. (1999). "A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, special issue, 631-652.
- Makhlouf, F. ve Mughal, M. (2013). "Remittances, Dutch Disease, and Competitiveness: A Bayesian Analysis". *Journal of Economic Development*, 38(2), 67-97.
- Martins, Pedro M. G. (2013). "Do large capital inflows hinder competitiveness? The Dutch disease in Ethiopia", *Applied Economics*, 45(8), 1075-1088.
- Moon, H. R. ve Perron, B. (2004). "Testing for a Unit Root in Panels with Dynamic Factors". *Journal of Econometrics*, 122, 81-126.
- Nikas, C. ve Blouchoutzi, A., (2014). "Emigrants' Remittances and the "Dutch Disease" in Small Transition Economies: The Case of Albania and Moldova", *Romanian Statistical Review*, 1, 45-65.
- Nsiah, C. ve Fayissa, S. (2013). "Remittances and Economic Growth in Africa, Asia and Latin American-Caribbean Countries: A Panel Unit Root and Panel Cointegration Analysis," *Journal of Economics and Finance*, 37(3), 424-441.
- Owusu-Sekyere, E., Van Eyden, R. ve Kemegue, F.M. (2014). "Remittances and the Dutch Disease in Sub-Saharan Africa: A Dynamic Panel Approach", *Contemporary Economics*, 8(3), 289-298.
- Pedroni, P. (1999). "Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors". *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 653-670.
- Pedroni, P. (2004). "Panel cointegration: asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis: new results". *Econometric Theory* 20, 597-627.

- Pesaran, M.H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels, *CESifo Working Paper Series*, 1229.
- Pesaran, M. H. (2006). “Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure”. *Econometrica*, 74: 967-1012.
- Pesaran, M. H. (2007). “A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence”. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2): 265-312.
- Pesaran, M. H. ve R. P. Smith. (1995). “Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels”. *Journal of Econometrics*, 68: 79-113.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence, *Econometrics Journal*, 11, 105-127.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). “Testing slope homogeneity in large panels”, *Journal of Econometrics*, 142(1), pp. 50-93.
- Rabbi, F., Chowdhury, M.B. ve Hassan, M.Z. (2013). Macroeconomic Impact of Remittances and the Dutch Disease in a Developing Country, *American Journal of Economics*, 3(5C): 156-160.
- Rajan, R. G. ve Subramanian, A. (2005). What Undermines Aid’s Impact on Growth, *IMF Working Paper*, WP/ 05/126.
- Ratha, A. (2013). Remittances and the Dutch Disease: Evidence from Cointegration and Error-Correction Modeling, St. Cloud State University, Economic Faculty Working Papers, Paper 26. http://repository.stcloudstate.edu/econ_wp
- Rosser, E. (2008). “Immigrant Remittances”, *Connecticut Law Review*, 41(1), 1-61.
- Roy, R. ve Dixon, R. (2016). “Workers’ Remittances and the Dutch Disease in South Asian Countries”, *Applied Economics Letters*, 23(6), 407-410.
- Saasi-Sedik, T. ve Martin, P. (2006). To Smooth or Not to Smooth: The Impact of Grants and Remittances on the Equilibrium Real Exchange Rate in Jordan, *IMF Working Paper No.* 06/257
- Sachs, J.D. ve Warner, A.M. (1995). Natural Resource Abundance and Economic Growth. NBER Working Paper 5398.
- Sachs, J.D. ve Warner, A.M. (1997). “Sources of Slow Growth in African Economies”, *Journal of African Economies*, 6, 335–376.
- Taguchi, H. ve Lama, B. (2016). “Do Emigrant’s Remittances Cause “Dutch Disease”? The Case of Nepal and Bangladesh”, *Research in Applied Economics*, 8(4), 1-15.
- Taylor, J. E. ve Wyatt, T.J. (1996). “The Shadow Value of Migrant Remittances, Income and Inequality in a Household-Farm Economy”, *Journal of Development Studies*, 32(6), 899-912.
- Uddin, Md. B. ve Murshed, S.M. (2017). “International transfers and Dutch Disease: evidence from South Asian countries”, *Journal of the Asia Pacific Economy*, 22(3), 486-509.
- Van Wijnbergen, S. (1984). “The Dutch Disease: A Disease after All?”, *Economic Journal*, 94, 41–55.

-
- Vargas-Silva, C. (2009). "Crime and Remittance Transfers", *Eastern Economic Journal* 35 (2): 232-247.
- Westerlund, J. (2005). "A Panel CUSUM Test of the Null of Cointegration", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 67, 231-262.
- Westerlund, J. (2007). "Testing for Error Correction in Panel Data", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69, 709-748.
- Westerlund, J. (2008). "Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect", *Journal of Applied Econometrics*, 23, 193-223
- Westerlund, J. ve Edgerton, D. L. (2007). "A Panel Bootstrap Cointegration Test". *Economics Letters* 97, 185-190.